

pública. Estos tres asuntos protagonizaron una buena parte de los estudios y dicámenes realizados por la SEBAP en el transcurso del siglo XIX, documentos que constituyen la principal fuente de información utilizada por Bouza para caracterizar los puntos de vista de la institución. Dichos informes eran redactados por comisiones específicas y aprobados por la asamblea de la Sociedad. Podían responder, o bien a preguntas efectuadas por alguna administración pública, o bien a iniciativas internas suscritas por un mínimo de tres socios, y en muchas ocasiones las opiniones que se vertían tuvieron una influencia decisiva en la adopción de decisiones políticas que abarcaban los más diversos ámbitos.

Perseguir el desarrollo armónico del país significaba, en última instancia, compaginar los intereses de la burguesía y los de los trabajadores para salvaguardar el orden social, propósito que la SEBAP persiguió con ahínco a través de la senda de la moralidad, lo cual implicaba, tal como leemos en el informe sobre la España Industrial reproducido en el libro, moralizar a los obreros para convencerles que el industrial no es un explotador que levanta su fortuna a costa de su sufrimiento, sino un empresario al que deben gratitud y respeto; y moralizar, también, a los industriales, para convencerles que, aun teniendo todo el derecho al lucro personal, el

obrero no es un simple instrumento para dar movimiento a las máquinas, de lo que se infiere que la SEBAP anheló el sueño de una idílica sociedad sin conflictos de clase en la que unos y otros se sacrificaban en favor del bienestar y la prosperidad comunes.

Estas y otras cuestiones son examinadas en profundidad por Bouza, cuya aproximación a las actividades y a los proyectos de la SEBAP viene a cubrir el vacío historiográfico existente en torno a una institución que, durante buena parte del ochocientos, gozó de una notable influencia política, social y económica. Asimismo, el libro pone de manifiesto la importancia de la perspectiva institucional para la comprensión del proceso de industrialización y de construcción del Estado liberal, una perspectiva que, con frecuencia, es arrinconada por los historiadores. Sin duda, el estudio de las instituciones representativas que tomaron posiciones en el convulso siglo XIX debería ser motivo de nuevas investigaciones para acrecentar nuestro entendimiento de los cambios, sin parangón en la historia de la humanidad, que cristalizaron a raíz del advenimiento de la civilización industrial.

Gerard Jori

Universidad de Barcelona

Departamento de Geografía Humana
gerardjori@gmail.com

CUNILL GRAU, Pedro (2009)

Historia de la geografía de Venezuela. Siglos XVI-XX

Caracas: Ministerio del Poder Popular para la Educación Superior;

Consejo Nacional de Universidades; v. I: p. 1-286; v. II: p. 287-590

ISBN 978-980-6604-48-3

Fins i tot a l'era d'Internet, caracteritzada per l'agilitat, la rapidesa i l'efectivitat en la cerca i la selecció de les novetats bibliogràfiques sobre qualsevol temàtica, encara resulta difícil abastar la producció completa de publicacions de temàtica

geogràfica. Molt probablement, aquesta *Historia de la geografía de Venezuela. Siglos XVI-XX*, confegida pel professor Pedro Cunill Grau, se'ns hauria escapat si no hagués estat per la gentilesa del Dr. Cunill i del Consejo Nacional de

Universidades de la República Bolivariana de Venezuela a fer-nos-la arribar. Vagi, doncs, l'agraïment de DOCUMENTS D'ANÀLISI GEOGRÀFICA a l'autor i editor per la tramesa de l'obra, la qual cosa ens ha permès fer-ne la lectura i la redacció de la recensió corresponent.

Pedro Cunill Grau va néixer a Santiago de Chile. A més a més de la titulació en geografia i història aconseguida a la Universitat de Xile, va ampliar estudis a la Universitat de París Sorbona i a la Universitat Laval del Quebec, en la qual va obtenir el grau de doctor. Potser no caldria recordar que el pòsit francès del professor Cunill donaria un fruit excel·lent anys a venir: *L'Amérique Andine* (París: PUF), amb pròleg de Pierre George. Ha desenvolupat la trajectòria docent i investigadora en el seu país nadiu i a Veneçuela, la nacionalitat del qual va adoptar més endavant. En efecte, entre els anys 1960 i 1975, va professar a l'Institut —després Departament— de Geografia de la Universitat de Xile per passar a fer-ho a l'Escola de Geografia de la Facultat d'Humanitats i Educació de la Universitat Central de Veneçuela a partir de la segona meitat dels anys setanta del segle passat i fins que es va jubilar. En el *curriculum vitae* adjunt a l'obra que resumiré (p. 587-589), els lectors interessats hi trobaran la relació de les responsabilitats exercides i de les distincions acadèmiques rebudes, com també les col·laboracions en postgraus i seminaris d'arreu del món, entre les quals són nombroses les efectuades en universitats espanyoles, així com una àmplia selecció de títols de la dilatada bibliografia del doctor Cunill.

Cal advertir, d'entrada, que la versió primigènia del llibre va ser redactada a manera de memòria que, amb el títol *Lo geográfico en el devenir venezolano (siglos XV-XX)* (2008), va servir de mèrit reglamentari per a l'ingrés de l'autor a l'Acadèmia de Ciències Físicas, Matemàtiques y Naturales de Veneçuela. La seqüència ininterrompuda dels seus cinquanta-sis capítols, a raig fet, sense

agrupaments en grans parts ni subdivisions en apartats, no trobaria explicació sense aquest advertiment. S'hi deixa anar el cabal ingent de coneixements sobre els artífexs de la geografia veneçolana, aigües avall, sense grans preses ni barratges, només amb rescloses i assuts més o menys sovintejats. Fins i tot la divisió en dos volums, sense subtítols específics, no respon a cap raó estructural de l'obra, sinó que serveix ben bé per facilitar-ne el maneig físic. És una memòria que, al capdavall, i sortosament, ha desembocat en un llibre a disposició de tothom, ben presentat i profusament il·lustrat amb mapes, gravats d'època i fotografies.

La llera conceptual sobre la qual s'eixampla i s'estreny, s'escorre i s'embassa el corrent de citacions, referències i reflexions sobre la geohistòria veneçolana s'endevina prou bé en el preàmbul (p. 13-14) del Dr. Cunill mateix, en advertir que «en una nueva óptica transdisciplinaria, se intentará ampliar críticamente esta temática de reconocimiento territorial y movilización de sus recursos naturales [...] que tome en cuenta los grandes avances interpretativos de la geografía de la percepción, incluyendo la trama de las transformaciones socioculturales y económicas planetarias en su incidencia en la realidad geográfica en el devenir venezolano». Tot plegat ben canalitzat entre «una plural visión posibilista del interaccionar naturaleza-sociedad [...] en las contrastadas regiones naturales geográficas del país». En fi, el recull i l'espigolament d'una gran quantitat de documents publicats i de primera mà són una prova constant «del hallazgo que experimentan muchos de los colonizadores, viajeros, tratadistas y divulgadores de la geografía nacional [sobre] las potencialidades de este territorio, de su geografía humana, de su naturaleza y de sus recursos y materias primas naturales».

Tot va començar els primers dies d'agost de 1498, en tocar terra ferma la tercera expedició colombina, per bé que el gran almirall va entossudir-se a

veure-hi les costes orientals asiàtiques. L'expedició d'estiu de 1499, comandada per Alonso de Ojeda, amb La Cosa i Vespucci d'adjunts, va servir per establir-ne la singularitat americana i donar carta de naturalesa al topònim Veneçuela, «la petita Venècia», en associar el miratge de la gran ciutat de l'Adriàtic amb els poblats palafítics ensopegats a l'entrada de l'actual llac de Maracaibo. L'autor no oblida repassar la representació de la costa veneçolana en els mapes primerencs d'Amèrica, els del decenni inaugural del segle XVI, una costa que comporta un rerepaís de dos milions de quilòmetres quadrats i que el professor Cunill associa amb la «Venezuela irredenta», sense les amputacions territorials sofertes a les darreries del segle XIX, un tema que, a imatge d'un remolí, reapareixerà mesuradament, sense enfarfegar, al llarg de l'obra.

Si els quatre primers capítols es poden tenir com a clarament introductoris, amb les temàtiques apuntades al paràgraf anterior, cal considerar els divuit següents com la primera part factícia de l'obra. Des de les «Relaciones geográficas» de Veneçuela del segle XVI, de patró més o menys oficial, i les narracions de les descobertes efectuades pels aventurers alemanys tramesos pels Welser, fins a les noves relacions geogràfiques il·lustrades de darreries del segle XVIII, són repassades totes les obres amb rerefons territorial veneçolà redactades i publicades en el lapse dels tres segles moderns. Els mapes de l'època també hi són escodrinysats a gratient.

Advertim l'esforç de l'autor per tal d'ordenar les contribucions d'acord amb una divisió tripartita del país, nord-oest, nord-est i el gran sud, davant la impossibilitat de trobar obres que l'abracin totalment durant el període. Així, la monumental *Historia Corogràfica natural y evangélica de la Nueva Andalucía* (1766), del franciscà Antonio Caulín (1719-1802), plenament immersa en el corrent naturalista i il·lustrat de la sego-

na meitat del segle XVIII, és representativa del nord-est, tal com ho havien estat les del jesuïta francès Pierre Pelleprat (1606-1667) per al nord-oest, un segle abans. Tanmateix, els treballs d'exploració de la conca hidrogràfica de l'Orinoco s'emporta bona part de l'espai. A més a més dels treballs cartogràfics del militar José Solano, governador i capità general de Veneçuela a partir de 1763, se'n destaca l'*Ensayo de història americana...*, redactat pel també jesuïta Felipe S. Gilij (1721-1789) en el seu exili italià, rere la supressió de l'orde. Contemporani de Caulin, Gilij és destacat, sobretot, per la metodologia de la seva recerca, més propera al científisme positivista del segle XIX que no pas a la il·lustració del XVIII, de manera que «el espacio geográfico de Tierra Firme y particularmente de la Cuenca del Orinoco fue concebido por Gilij en el contexto de una imagen del mundo en orden y armonía» (p. 106). Gairebé, doncs, en les coordenades de la visió holística entre natura i societat que va guiar el pensament de Humboldt.

El capítol vint-i-tres, en el qual se sintetitzen els setze mesos del viatge (1799-1800) d'Alexander von Humboldt i Aimé Bonpland, faria d'obertura de la segona part factícia del llibre, és a dir, la que cobriria tot el segle XIX fins a la introducció efectiva de les teories i els mètodes científics sistemàtics contemporanis. Tot això és compendiat fins al capítol quaranta-quatre. És la part més dilatada del llibre, tant pel nombre de capítols que la formarien (vint-i-un), com, sobretot, pel nombre de planes esmerçades: tres-centes i escaig de les gairebé sis-centes de l'obra sencera. És una extensió que no ha de sorprendre pas si es coneix la predilecció del Dr. Cunill per la geohistòria vuitcentista de Veneçuela, prou evident en dues obres senyeres de la seva bibliografia: *Geografía del poblamiento venezolano en el siglo XIX* (3 v., 1990) i *Geohistoria de la sensibilidad en Venezuela*. El gavadal d'aportacions és tan ampli que, en la pràctica impossibilitat de resseguir-les

en l'ordenament estrictament cronològic que havia aplicat en els capítols anteriors, el professor Cunill va optar per reunir-les, a grans trets, d'acord amb l'origen geogràfic dels autors, la qual cosa també reflecteix tendències confluents sobre la percepció del país.

Així, fins al capítol trenta-sis inclòs, trobem el repàs de les contribucions de naturalistes i d'artistes de diversos països europeus, sobretot de cultura alemanya, però també francesos i italians, viatgers per Veneçuela rere la petja de Humboldt i, a vegades, encoratjats i finançats directament pel savi prussià. Val a dir que la interpolació de tres capítols dedicats específicament a la «Carta del Departamento de Venezuela» (1827), de José M. Restrepo, i al *Resumen de la Geografía de Venezuela* (1841), d'Agustín Codazzi, totes dues obres publicades a París, no desvirtuen pas la nostra proposta d'agrupament de capítols. Nogensmenys, fins i tot Codazzi va seguir l'estela de Humboldt en redactar aquell primer manual de geografia del nou país i dibuixar el que seria el seu primer *Atlas* nacional (1841). Del capítol trenta-set al quaranta-dos, hi sovintegen els relats dels viatges efectuats per diplomàtics i empresaris americans, tant del sud com del nord. El centre d'atenció geogràfica també varia a desplaçar-se des de l'Orinoquia fins a les regions septentrionals. L'aspecte de Caracas i de la regió de Los Llanos a la segona meitat del segle XIX i primeries del XX és glossat mitjançant la reproducció d'amplis extractes dels relats llegats pel britànic Robert Ker Porter, el nord-americà John G.A. Williamson i el brasiler Miguel M. Lisboa, entre molts altres viatgers que van passar per Veneçuela en aquella època.

La visió vuitcentista de la geografia veneçolana és reblada en dos capítols (43 i 44) dedicats a compendiar la trajectòria finisecular dels estudiosos locals, ja plenament immersos en l'enfocament científic positivista. La seva gran extensió conjunta —gairebé cent planes!— en podrien fer un altre apartat, el tercer de la segona

part factícia. El primer d'aquells dos capítols és dedicat a la figura d'Adolfo Ernst (1833-1899) com a iniciador dels estudis acadèmics de la geografia de Veneçuela, sobretot en l'àmbit físic, sense oblidar les seves aportacions a les exposicions universals europees i americanes amb un clar biaix comercial i d'atracció de capitals i immigrants. Rere Ernst vénen els metges Rafael Villavicencio (1837-1920) i Aristides Rojas (1826-1894), l'enginyer Vicente Marcano (1848-1892) i l'etnòleg Lisandro Alvarado (1858-1929), tots amb aportacions de primer ordre, tant en el domini de la geografia de la població, estimulada per la realització del primer cens de població de 1873, com en geografia física. I, finalment, el segle XIX veneçolà es clou amb la resolució arbitral dels contenciosos fronterers sostinguts durant molt de temps amb la Gran Bretanya (1899), per la Guaiana, i amb Colòmbia (1891), per la titularitat dels territoris de la riba esquerra del curs mitjà de l'Orinoco. Com és prou sabut, Veneçuela va sortir malparada en tots dos litigis. El Dr. Cunill se'n fa ressò al capítol 44, en posar de relleu la importància i la transcendència de la documentació geogràfica aportada pels estats contendents davant les autoritats que van dictar els laudes corresponents.

La tercera part factícia de l'obra abastaria els dotze capítols darrers. Si més no, aquest agrupament serviria per remarcar el desplaçament professional dels observadors científics de la realitat geogràfica veneçolana durant el segle XX, des dels enginyers i naturalistes fins als professors de geografia, els quals monopolitzen el protagonisme dels estudis territorials en iniciar el segle XXI, com queda palès als darrers quatre capítols, gairebé d'epíleg de l'obra. Així, el pont entre els positivistes decimonònics i la geografia acadèmica del segle següent serà estès per l'enginyer Alfredo Jahn (1867-1940), un geògraf integral en paraules del Dr. Cunill, que no va trepitjar cap aula, sinó el país de cap a cap bo i aixecant cartografia precisa i sis-

tematitzant la seva geografia física. Bona part de la seva producció intel·lectual es basa en l'aprofitament del treball de camp efectuat durant molts anys en projectes i direcció d'obres de ferrocarrils i carreteres. La figura de Jahn també és enalçada per les seves contribucions al coneixement de la geografia veneçolana del petroli, l'explotació de la qual canviaria radicalment la fesomia de la regió de Maracaibo i, de retruc, de tot el país.

Naturalment, al llarg del segle xx, no van faltar pas a la cita veneçolana els exploradors estrangers de l'Orinoco profund fins a les seves deus, com el naturalista alemany Theodor Koch-Grünberg (1872-1924), el viatger català Felix Cardona Puig (1903-1982) o l'aviador nord-americà Jimmie Angel, el nom del qual va ser aplicat als saltants de l'Auyantepui, tan espectaculars, descoberts per Cardona, fins a l'expedició francoveneçolana de 1951 que va assolir les fonts tan cercades. El relat i la revisió de tot això també té cabuda en diversos capítols de la part final.

Tot amb tot, el professor Cunill també destaca la introducció d'obres estrangeres ben avingudes amb els corrents renovats de la geografia universitària. És el cas, entre moltes altres, de la monografia sobre Veneçuela que hi ha en el volum xv de la *Géographie Universelle*, de Vidal de La Blache i Gallois, dedicat a l'Amèrica del Sud (1927) i redactat per Pierre Denis; l'*Étude géographique*

des Llanos du Vénézeuela Occidental, del nord-americà Raymond E. Crist, però format a l'Institut de Géographie Alpine de Grenoble, i la part veneçolana de la coneguda obra de Preston E. James, *Latin America* (1942). Tanmateix, el Dr. Cunill reconeix expressament que la decantació definitiva dels estudis universitaris veneçolans de geografia va venir de la mà de Pau Vila i Dinarès (1881-1980) durant el seu mestratge al Departament de Geografia i Història de l'Institut Pedagògic de Caracas entre els anys 1947 i 1964. Extracta a bastament la seva obra veneçolana cabdal, *Geografía de Venezuela*, en dos volums (1964-65), i la valora com l'actualització més seriosa de la visió global del país d'ençà el manual de Codazzi publicat més d'un segle enrere.

La recensió de l'obra del professor Pedro Cunill Grau no ha estat només un deure, sinó també un plaer. Amb tots els refluxos, els acongostaments i les bifurcacions que es vulguin, tribut inevitable de l'enciclopedisme, ha sabut canalitzar-hi agraçosament i seriosa l'enorme cabal de coneixements sobre el territori de Veneçuela aportat per aventurers, comerciants, soldats, diplomàtics, estudiosos, curiosos i, al capdavall, professors de geografia d'arreu del món.

Pau Alegre

Universitat Autònoma de Barcelona
Departament de Geografia
pau.alegre@uab.cat

HERMOSILLA, Jorge (dir.) (2010)

Los regadíos históricos españoles: Paisajes culturales, paisajes sostenibles
Madrid: Ministerio de Medio Ambiente y Medio Rural y Marino,
Secretaría General Técnica, 608 p.
ISBN: 978-84-491-1000-9

Davant el significat valor productiu, ambiental i cultural que ha adquirit l'aprofitament tradicional de l'aigua amb finalitats agrícoles, la Direcció General de l'Aigua, del Ministeri de Medi Ambient,

ha realitzat un estudi dels recs històrics espanyols des d'una perspectiva cultural. L'estudi forma part de la col·lecció «Gestión Tradicional del Agua, Patrimonio Cultural y Sostenibilidad», i és el resultat